

КОРХОНАЛАР РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ БАҲОЛАШНИНГ НАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ МАСАЛАЛАРИ

Абдумуротов Шохрух Шавкат ўғли

и.ф.ф.д.(PhD), Тошкент давлат иқтисодиёт университети декан муовини
<https://doi.org/10.5281/zenodo.18438500>

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар фаолияти самарадорлиги ва барқарор ривожланиши, аввало, уларнинг рақобат муҳитида ўз ўрнини сақлаб қолиши ва мустаҳкамлашига боғлиқ бўлади. Глобаллашув жараёнларининг чуқурлашуви, ички ва ташқи бозорларда рақобатнинг кескинлашиши, ресурслар танқислиги ҳамда истеъмолчилар талабларининг тез ўзгариши корхоналардан юқори даражада мослашувчанлик ва стратегик бошқарувни талаб этмоқда. Шу нуқтаи назардан, корхоналар рақобатбардошлигини баҳолашнинг назарий-услубий асосларини ишлаб чиқиш иқтисодий тадқиқотларнинг долзарб йўналишларидан бири ҳисобланади. Рақобатбардошликни илмий жиҳатдан тўғри баҳолаш корхонанинг кучли ва заиф томонларини аниқлаш, ресурслардан оқилона фойдаланиш, инвестицион қарорларни асослаш ҳамда узоқ муддатли стратегияларни шакллантириш имконини беради.

Хорижий олимлар томонидан корхоналар рақобатбардошлигини баҳолашнинг асосий усуллари Н.А. Дробитько томонидан қуйидагича таснифланган: мультипликатор назариясига таянадиган усуллар; интеграл кўрсаткич ҳисобига асосланган усул; матрица усули; ишлаб чиқариш салоҳияти нуқтаи назаридан баҳолаш усули; нисбий устунлик таҳлилига асосланган баҳолаш усули; товар сифати назариясига таянадиган баҳолаш усули; самарали рақобат назариясига таянадиган баҳолаш усули; корхона ва тармоқ мувозанати назариясига таянадиган усуллар.[6]

Иқтисодий адабиётларда “рақобатбардошлик” тушунчасига турлича ёндашувлар мавжуд. Айрим муаллифлар уни бозорда маҳсулот ёки хизматларни муваффақиятли сотиш қобилияти сифатида талқин қилса, бошқалар корхонанинг ресурслардан самарали фойдаланиш, харажатларни камайтириш ва инновацияларни жорий этиш имконияти билан боғлайдилар. Комплекс ёндашув нуқтаи назаридан, рақобатбардошлик — бу корхонанинг ташқи муҳит шароитида барқарор фойда олиш, бозор улушини кенгайтириш ва истеъмолчилар эҳтиёжини рақобатчиларга нисбатан самаралироқ қондириш қобилиятини ифодаловчи интеграл иқтисодий категориядир. Мазкур таъриф рақобатбардошликнинг фақат натижавий эмас, балки ресурс, технологик, бошқарув ва инновацион омиллар билан узвий боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Корхона рақобатбардошлиги кўп омилли тизим бўлиб, унинг шаклланишига ички ва ташқи омиллар таъсир кўрсатади. Ички омилларга ишлаб чиқариш салоҳияти, молиявий барқарорлик, меҳнат унумдорлиги, бошқарув самарадорлиги, маркетинг сиёсати, инновацион фаоллик ва корпоратив маданият киради. Ташқи омиллар эса бозор конъюнктураси, рақобат муҳити, давлат сиёсати, инфратузилма, технологик тараққиёт ҳамда институционал шарт-шароитлар билан белгиланади. Шу боис рақобатбардошликни баҳолаш жараёнида мазкур омилларни тизимли тарзда ҳисобга олиш талаб этилади, акс ҳолда баҳолаш натижалари бир томонлама бўлиб қолади.

Назарий жиҳатдан рақобатбардошликни баҳолашда бир неча концептуал ёндашувлар мавжуд. Биринчи ёндашув ресурслар назарияси бўлиб, унга кўра

корхонанинг ноёб ресурс ва қобилиятлари унинг асосий устунлигини белгилайди. Иккинчи ёндашув бозор позицияси назарияси бўлиб, у корхонанинг тармоқдаги ўрни, бозор улуши ва рақобат стратегияларига эътибор қаратади. Учинчи ёндашув эса динамик қобилиятлар концепцияси бўлиб, ўзгарувчан муҳитда тез мослашиш ва инновацияларни жорий этиш салоҳиятини устувор омил сифатида қаралади. Амалий баҳолаш методикаси ушбу ёндашувларни комплекс равишда бирлаштирган ҳолда ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқ.

Услубий нуқтаи назардан рақобатбардошликни баҳолашда турли кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Анъанавий равишда молиявий коэффицентлар — рентабеллик, ликвидлик, айланма маблағлар айланиши, капитал тузилмаси каби кўрсаткичлар кенг қўлланилади. Бироқ фақат молиявий кўрсаткичлар корхонанинг реал рақобат салоҳиятини тўлиқ акс эттира олмайди, чунки улар ўтган давр натижаларини ифодалайди. Шу сабабли но-молиявий кўрсаткичлар — маҳсулот сифати, инновация даражаси, мижозлар қониқиши, бренд қиймати, логистика самарадорлиги, кадрлар малакаси каби мезонлар ҳам баҳолаш тизимига киритилиши лозим. Интеграл кўрсаткичлар мажмуи рақобатбардошликни кўп қиррали тарзда ифодалаш имконини беради.[7]

Амалиётда баҳолашнинг бир қатор услублари шаклланган. Рейтинг ва балл усули корхоналарни белгиланган мезонлар бўйича баҳолаб, уларни таққослаш имконини беради. Индекс усули эса кўрсаткичларни нормаллаштириб, ягона интеграл индекс шакллантиради. Эксперт баҳолаш усули мутахассислар фикри асосида сифат кўрсаткичларини аниқлашга хизмат қилади. Иқтисодий-математик моделлар, жумладан, регрессия таҳлили, фактор таҳлили, кластерлаш, Data Envelopment Analysis (DEA) ва кўп мезонли қарор қабул қилиш усуллари рақобатбардошликка таъсир этувчи омилларни чуқур ўрганиш имконини яратади. Бундай ёндашувлар, айниқса, катта ҳажмдаги маълумотлар мавжуд бўлган шароитда юқори аниқликка эга натижалар беради.[8]

Сўнгги йилларда рақобатбардошликни баҳолашда стратегик бошқарув инструментлари ҳам кенг қўлланилмоқда. Balanced Scorecard тизими молиявий ва но-молиявий кўрсаткичларни бирлаштириб, корхонанинг стратегик мақсадларга эришиш даражасини баҳолашга хизмат қилади. Benchmarking усули илғор корхоналар тажрибасини ўрганиш ва солиштириш орқали самарадорликни ошириш имконини беради. SWOT ва PEST таҳлиллари эса ташқи ва ички муҳитни комплекс баҳолаш орқали рақобат устунликларини шакллантиришга ёрдам беради. Мазкур инструментларнинг уйғун қўлланилиши баҳолаш жараёнини янада асосли ва ишончли қилади.

Шу билан бирга, рақобатбардошликни баҳолашда айрим муаммолар ҳам мавжуд. Биринчидан, кўрсаткичларни танлаш ва уларнинг вазнларини белгилашда субъективлик юқори бўлиши мумкин. Иккинчидан, турли тармоқларда фаолият юритувчи корхоналарни бир хил мезонлар асосида баҳолаш қийин. Учинчидан, ахборот етишмаслиги ёки статистик маълумотларнинг сифатсизлиги натижалар ишончилигига салбий таъсир кўрсатади. Тўртинчидан, рақобат муҳити динамик хусусиятга эга бўлгани сабабли, бир марталик баҳолаш эмас, балки мунтазам мониторинг талаб этилади. Шу боис методикани ишлаб чиқишда соҳавий хусусиятлар, маълумотлар базаси ва вақт омили ҳисобга олиниши шарт.

Замонавий шароитда рақамлаштириш ва инновацион технологияларнинг жадал ривожланиши корхоналар рақобатбардошлигини баҳолашга янги имкониятлар яратмоқда. Big Data таҳлили, сунъий интеллект ва бизнес-аналитика воситалари орқали катта ҳажмдаги маълумотларни тезкор қайта ишлаш ва прогноз моделларини тузиш мумкин. Бу эса стратегик қарорлар қабул қилишда аниқликни оширади ҳамда рискларни камайтиради. Шу нуқтаи назардан, баҳолаш тизимини рақамли платформалар билан интеграция қилиш замонавий услубий талаблардан бири ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда саноат корхоналари рақобатбардошлигини оширишнинг асоси уларнинг рақобатбардошлиги бўйича жаҳондаги етакчи ҳамкасбларига мос келадиган саноат мажмуасини сифат жиҳатидан янги босқичга ўтишини таъминловчи рақобатбардош стратегияларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш ҳисобланади. Рақобат стратегияларини шакллантириш ва ишлаб чиқиш саноат корхоналарини ташқи муҳит (рақобатчилар) хусусиятлари билан доимий таққослашда рақобатбардошлигини белгиловчи барча турдаги йўналиш ва усулларни узвий бирлаштирган илмий асосланган ёндашувга асосланиши керак.

Шувалов И.А., Семенчин Э.А. каби рус ва хорижий олимлар, муаллифларнинг ишлари корхонанинг рақобатбардошлигини прогноз қилишнинг услубий воситаларини тадқиқ қилишга бағишланган. [3], Смирнова Н.А., Суслова Г.В. Березина А.А., Финогеева А.Г., Волкова С.Н., Сивак Э.Е., Шлеенко А.В., Кабитский Д.А., Мячкоав А.С., Кутс В.И., Третьякова В. Д., Матиас Марафон, Мустафо Кумрал., П. Артуис, А. Р. Дучаи, Т. -Д. Лассери, Ж.-П. Эбран ва бошқалар.

МДҲ олимлари Н.А.Смирнова ва Г.В. Сусловларнинг услубиётига кўра, Эллиотт тўлқин принципига асосланган бўлиб, у учта нисбий хусусиятда ифодаланади: моделлар (рақамлар), вақт ва муносабатлар. Бундан ташқари, бу хусусиятларнинг барчаси Фибоначчи йиғиндиси церийасига бўйсунди. "Вазифа тўлқинларни талқин қилиш, уларнинг табиати ва нақшларини тушунишдир" [2] деб ёзишади ўз илмий ишларида.

А.А. Березина ва А.Г.Финогееванинг моделида "Моделлаштириш методологияси, рақобатбардошликни прогнозлаш алгоритми, сценарий таҳлили методологияси ва башоратли моделлаштириш натижаларини баҳолаш мезонлари рақобатбардошликни бошқариш усулининг таркибий қисмлари" [1].

Рақобатбардошликни баҳолаш учун муаллифлар ташқи ва ички тебранишларнинг тасодифий таъсири остида барқарорлаштириш учун киритилган кечикиш билан Ван дер Пол тенгламаси билан боғлиқ ўзгартирилган математик моделни ишлаб чиқдилар. Модел қуйидаги омиллар атамаларига асосланади: "ҳар хил фаолият турларидаги корхоналар учун мослаштирилган рақобатбардош ўзаро таъсирнинг математик моделлари тўплами; бенчмаркинг жараёнини математик моделлаштириш методологияси; рақобат муҳитида компанияларнинг рақобатбардошлиги ва молиявий ҳолати кўрсаткичларини башорат қилиш алгоритми; бозор шароитлари учун корхона хатти-ҳаракатларининг одатий сценарийлари (оптимистик, пессимистик, танқидий, оптимал); рақобатбардош ўзаро таъсирларни моделлаштириш учун сценарий таҳлили методологияси; рақобат стратегиясини танлаш учун симуляция натижаларини баҳолаш мезонлари; рақобатдош устунликларни яхшилаш бўйича тавсиялар; амалга оширилган тавсиялар самарадорлигини баҳолаш

учун корхона фаолиятини мониторинг қилиш тартиблари. Ушбу модел молиявий институтларда қўлланилади.

А.А. Воронов, Н.А. Овчаренко "... саноат корхоналарининг рақобат муҳитида рақобат жараёнларининг математик модели". Бу модел автомобилни лойиҳалаш босқичида рақобатбардошлигини моделлаштириш мақсадида Х.Фашиев ва О.Ситникова томонидан таклиф қилинган соф жорий қиймат мезонлари нисбатига асосланади. [4].

Тадқиқотчи В.И.Кутс нинг тадқиқот ишларини ҳам қайд этиш лозим. Корхоналарнинг рақобатбардошлигини башорат қилиш моделини ишлаб чиқишда саноат ишлаб чиқаришининг миллий қўламини ҳисобга олган. Муаллиф ишлаб чиқилган моделни қуйидагича асослаган: "Миллий саноатнинг тармоқ тузилмаси сифатида рақобатбардошлик омилларини жорий этиш бўйича ишлаб чиқилган модел бунинг учун зарур бўлган асосий шарт-шароитларни, самарадорлик омилларини, инновацион фаолиятнинг устувор йўналишларини тизимлаштириш контекстида модернизация қилинган. микро даражада ва ушбу параметрларнинг ҳар бирининг умуман иқтисодиёт реал секторининг рақобатбардошлигини оширишга қўшган ҳиссасини баҳолашни ҳисобга олган ҳолда" [5].

Шундай қилиб, ушбу моделдан фойдаланиш рақобатбардош разведка усулларини қўллашни кўрсатади, яъни саноат корхоналарининг рақобатбардошлигини ошириш учун улар ўртасида очик ва махфий маълумотларнинг ўзаро алмашинуви зарур. Агар ўзаро таъсир қилувчи (ахборот билан боғлиқ) бир хил бошланғич шароитлар юзага келса, саноат корхоналари бошқа саноат корхоналари билан ҳамкорлик қилмасдан ишлайдиган ягона корхоналарга қараганда энг катта бозор улушини олиш имконияти бўйича аниқ рақобатдош устунликка эга. Моделнинг афзаллиги унинг саноат корхоналари учун бозор улушлари динамикасини нисбий барқарорлаштириш ва тартибсиз иш омилини камайтиришдир.

Хулоса қилиб айтганда, корхоналар рақобатбардошлигини баҳолаш кўп қиррали, комплекс ва динамик жараён бўлиб, у назарий асосланган ҳамда илмий-услубий жиҳатдан пухта ишлаб чиқилган инструментларни талаб этади. Рақобатбардошликни фақат молиявий натижалар орқали эмас, балки ресурс, инновацион, маркетинг ва бошқарув салоҳиятини қамраб олган интеграл ёндашув асосида баҳолаш мақсадга мувофиқдир. Самарали баҳолаш тизими корхоналарга ўз имкониятларини аниқлаш, стратегик устуворликларни белгилаш ва барқарор ривожланишни таъминлаш имконини беради. Шу боис илмий тадқиқотларда рақобатбардошликни баҳолашнинг назарий-услубий асосларини такомиллаштириш, миллий иқтисодиёт шароитига мос индикаторлар тизимини ишлаб чиқиш ҳамда иқтисодий-математик моделлардан кенг фойдаланиш устувор вазифа бўлиб қолмоқда.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Смирнов Н.А., Суслов Г.В. Волновой принцип Эллиотта как основа для прогнозирования конкурентоспособности хозяйствующих субъектов / Конкурентоспособность бизнеса. – 2013. - № 3(39). – С. 129-141.
2. Куц В.И. Модернизация промышленности как основа повышения конкурентоспособности национальной экономики : автореф. дисс. на соискание ученой

степени доктора экономических наук: 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами; промышленность). Москва. 2012. – 25 с.

3. Шувалов И.А., Семенчин Е.А. Математическое моделирование конкурентоспособности микроэкономических систем / Современные проблемы науки и образования. – 2013. - №4. – С. 316-322.

4. Воронов А.А., Овчаренко Н.А. Моделирование конкурентных процессов в конкурентной среде промышленных предприятий / Практический маркетинг. – 2011. - №5. – С.18-27.

5. Куц В.И. Модернизация промышленности как основа повышения конкурентоспособности национальной экономики : автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора экономических наук: 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами; промышленность). Москва. 2012. – 25 с.

6. Дробитько Н.А. Оценка и диагностика конкурентоспособности предприятий: дис...канд. экон. наук. – Харьков: ХГЭУ, 2002.

7. Porter, M. E. (1985). Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New York: Free Press.

8. Coelli, T., Rao, D., O'Donnell, C., & Battese, G. (2005). An Introduction to Efficiency and Productivity Analysis (2nd ed.). Springer.